
KÖZÉPKOR

Boszorkányság és mágia a középkori Északon

Stephen A. Mitchell neve valószínűleg ismerősen cseng a középkori Északkal foglalkozó kutatók számára. Az amerikai professzor jelenleg is aktív szerepet vállal a Harvard Egyetem skandinavisztika programjában és egyéb szerveződéseiben (*The Committee on Degrees in Folklore and Mythology, Committee in Medieval Studies, Milman Parry Collection of Oral Literature*). Emellett számos folklór-, nyelv- és irodalomtörténeti értekezés és tanulmány szerzője, melyek olyan (a szakma krémjét felvonultató) kötetekben jelentek meg, mint az *A History of Swedish Literature (1996)*¹ vagy a *The Viking World (2008)*². Önálló könyve a Cornell University Press gondozásában megjelent *Heroic Sagas and Ballads (1991)*³, mely az izlandi sagáknak, a későbbi skandináv száj- balladahagyományra gyakorolt hatásait tárja fel. Érdeklődési területe az utóbbi években fordult a folklór egy sajátos szeletére, a boszorkányság és varázslás témaköre felé, melynek eredményeként elkészült 2011-ben publikált összefoglaló műve a *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages (2011)*.

A kötet óriási szakadékot tölt be a téma szakirodalmában. Bár korábban is születtek alapos munkák, ezek többnyire olyan hatásvadász korszakokra összpontosítottak, mint a viking éra (800–1100) vagy az újkori boszorkányüldözések, és teljesen figyelmen kívül hagyták a kereszténység megszilárdulása és a reformáció között eltelt időszakot. Ez a szakmai mulasztás elsősorban két megfontoláson alapult. Először is, az izlandi sagák – melyek az egyik legjobb betekintést nyújtják a boszorkányság megnyilvánulási formáiba – az említett korábbi időszakra, a vikingek hőskorára vonatkoznak. A másik ok egy téves elméletből eredeztethető, miszerint az északi boszorkányság és varázslói hagyomány semmit nem változott a kezdetektől

---

1. Mitchell, Stephen A. : *The Middle Ages*. In: *A History of Swedish Literature*. Szerk.: Lars G. Warne. Vol. 3 of a *History of Scandinavian Literatures*. University of Nebraska Press, 1996. 10–58.

2. Mitchell, Stephen A. : *The heroic and legendary sagas*. In: *The Viking World*. Szerk.: Stefan Brink – Neil Price, 319–322. Routledge, London, 2008.

3. Mitchell, Stephen A.: *Heroic Saga and Ballads*. Cornell University Press, Ithaca NY, 1991.

egészen az 1400-as évekig. Mitchell igyekszik rávilágítani mindkét történet-szi hozzáállás helytelenségére. A sagákat egészen új aspektusból használja fel és interdiszciplináris kutatási módszerekkel – nyelvtudomány, folklór, antropológia, régészet, képi ábrázolások, világi és egyházi törvénykönyvek – egészíti ki az általuk festett képet. A második esetben a kutatás időintervallumát a Krisztus utáni 1100 és 1525 közötti periódusra terjeszti ki. A kezdő évszám a kereszténység elit körökben való megszilárdulását jelzi a középkori Északon, mely egyelőre nem hatja át az alsóbb társadalmi rétegeket, lehetővé téve egy babonás, félelmekkel teli közgondolkodást (ami kiváló táptalaj a varázslatokról és boszorkányokról szőtt elképzeléseknek). Az egyházi felfogás szintén a XIII. században mozdul el egy átgondolt hozzáállás irányába, mely nyilvánvaló különbséget tud tenni a sötét mágia és a keresztényi „jóindulatú varázslás”, a csoda között. A záró dátum egy politikai eseményt jelöl: Svédország önállósodását és elválását Dániától. A szerző ezt azzal indokolja, hogy ekkorra alakul ki Skandinávia szilárd politikai térképe, mely három évszázadon keresztül domináns marad. A kronológiai határok ellenére, a mű korántsem halad időrendben. A könyv a problémakörök tematikus, korokon átívelő vizsgálata alapján van komponálva.

Kiemelendő, hogy Mitchell nem emeli távoli európai kontextusba az északi boszorkányságot, ami elnagyoltta tehetné a kutatást, ugyanakkor nem is izolálja azt. Mindvégig számba veszi azokat a jelenségeket, melyek külföldi impulzusokból eredeztethetők. Ezek elsősorban azoktól a népektől származnak, akikkel a skandinávok kapcsolatba kerültek terjeszkedésük során és egyben erős sámánisztikus hagyományokkal rendelkeznek, mint a finnek vagy az eszkimók.

A könyv bevezetőjében alapvető fogalmi kérdések kerülnek szóba, melyek részben előrevetítik a későbbi fejezetek tartalmát is. Ilyen a varázslat–vallás–tudomány hármass viszonya, melyek bizonyos elméletek szerint kronologikus sorrendben állnak és csupán a bennük való hit elmúlásáig léteztek (Frazer). Mások sokkal inkább hisznek abban, hogy a „triád” összefonódása is lehetséges, és a varázslat maga számos funkcióval rendelkezhet, mint az aggodalmak, félelmek vagy veszély eloszlatása (Malinowski). A varázslat társadalmon belüli particionálása is tetten érhető. Egyik részről, az elitek és a közemberek által is jól ismert és használt praktikák (talizmánok és védő varázslatok), másrészről a tanult démoni mágia különíthető el, melyhez különleges előképzettségre és latin tudásra volt szükség. Szintén fontos kérdéskör a téma nyelvi megragadása. A magyar nyelvben is érzékelhető az a különbség, amikor nemi szerepeket társítunk „boszorkány” és „varázsló” szavainkhoz, mely indokolttá tesz egy „gender” központosított vizsgálatot is.

Az északi hittérítés rövid politikai háttérét megadva Mitchell áttér a mágia kereszténység előtti megjelenési formáira. Göröcső alá veszi a csatamágiát, a legfőbb isten Óðinn és – újabb nemi szerepet sejtetve – Freyja ván⁴ istennőt, akitől az istenek a varázslás művészetét tanulták. A mágia ezekben a kezdeti időkben, mint pogány jelenség állt szemben a kereszténységgel és nem mint ördögi vagy eretnek entitás. Itt nyer értelmet a Mitchell által választott kronológiai keret, ugyanis a XIII. századi prédikációs iratokból már világosan kiderül, hogy a varázslat egyenértékű és együtt is jár az eretnekséggel. Az egyházi propaganda tehát új köntöst adott az okkultizmus elleni harcnak, felruházva azt egy aktuálisabb ellenségképpel. Ez a legfontosabb szegmense az északi boszorkányság változásainak, amit a kutatók korábban nem tudtak vagy nem akartak észrevenni.

A varázslás és boszorkányság a mindennapokban (*Magic and Witchcraft in Daily Life*) című fejezet tárgyalja a tanulható mágia, a nekromancia és a védővarázslatok hétköznapi, mindenre kiterjedő formáit. A sagák adják a leglátványosabb betekintést ezekre a területekre. Az általuk konstruált történeti tudat ferdtéseit a nyelvészet korrigálja figyelembe véve a mellékjelentéseket, eltérő fordításokat és szinonimaként használt szavakat. Mitchell rávilágít arra is, hogy a keresztény kultúrkörnyezetben íródott sagák rejtett célja, hogy olvasóival elhitesse milyen kiterjedt keretek között zajlott a sötét mágia alkalmazása a keresztény térítés előtti időkben. A románcok, szerencse, egészség, időjárás vagy az átkozás területei mind-mind beleestek a varázslatok hatókörébe. A legtöbb írásos emlék a csábítás és a szerelemvarázs, illetve a gyógyítókövek mibenlétéről maradt ránk, ami azt sejteti, hogy a skandinávok ezen a téren szerették leginkább kamatoztatni földön túli tudásukat. Nagyon kevés információ maradt ránk azonban a varázslás folyamatáról. Ha hihetünk a sagáknak, az átkok esetében nem elégedhetünk meg annyival, hogy a varázsszert elrejtettük ellenségünk ágyában, kimondtuk a megfelelő szavakat és rászórtuk a vegyületet a célszemélyre. A átkot közhírré is kellett tétetni ahhoz, hogy hasson. Maga a varázsló mibenléte is kérdéses a korabeli felfogásban. Saxo Grammaticustól például megtudhatjuk, hogy a mágiával bíró lényeknek tulajdonképpen három fajtája van: óriások, varázslók és a kettő keverékei.⁵

A boszorkányság középkori mitológiai megjelenési formáira koncentrálna a következő fejezet, melyek képi ábrázolásokon maradtak ránk. Főként északi templomok freskóit tanulmányozza, melyek a boszorkányság legis-

---

4. Óizlandi: Vanir.

5. Az óészaki forrásokban a 'trólldómr' (angol: witchcraft) kifejezést is használják a varázslásra, ami a mágiahasználók egy újabb nem emberi fajjal való rokonítását emeli ki.

mertebb középkori (gyakran egész Európában ismert) motívumait mutatják be. Ilyen például a fausti példából közismert *pactum cum diabolo*, azaz a legpaktálás az ördöggel, a *sabbath* (orgia) vagy a boszorkányok gyűlése. Utóbbi jelenség az északi boszorkányok legendás gyülekezőhelye folytán az utazás Blåkullába (*Journey to Blåkulla*) elnevezést kapta a folklórtudománytól. Itt megfigyelhetőek azok a külsőségek, melyek a boszorkányságot európai vándorútja során mindenhol végigkísérték: a kalap, a macska és a repülőseprű. Sokkal fontosabb azonban a képi megjelenítések mentáltörténeti vonulata. Az említett jelenségeknél Mitchell mágikus világnézetéről beszél (*magical worldview*), ami nem ismeri a véletlen fogalmát és mindent logikái alapon vezet le. Ha tehát, a közösségben valami rossz történik – mondja Mitchell – akkor annak okozójának is kell lennie. Ez alapján vizsgálja a legelterjedtebb ábrázolást, a tejlopó asszony (*milk-stealing witch*) legendáját. A történet szerint a boszorkányok az ördög segítségével gyakran ellopják más asztaláról az ételt, illetve a legismertebb verzió szerint a tehének tejét. Ha tehát egy tehén keveset tejel, az minden bizonnyal nem a véletlen műve, hanem egy kézzel fogható személyé (boszorkány, ördög stb.). A boszorkányság ennél fogva nem misztikus probléma, hanem nagyon is praktikus, ami ugyanolyan praktikus válaszokat igényel a társadalom részéről. Innen eredezteti Mitchell a világi és egyházi törvények felfogásait, amiket a következő fejezetben taglal.

A boszorkányságot gyakran próbával vagy eskütétellel kellett megcáfolni és gyakran ez lehetséges is volt (ne felejtjük el, még nem vagyunk a drasztikus boszorkányüldözések korában). A nyugati (izlandi, norvég) törvénykönyvek jóval többet foglalkoznak a boszorkánysággal, mint a keletiek (dán, svéd). Ezekben felsorolnak minden olyan tevékenységet, amit azonosítanak a boszorkánysággal: jóvendőmondás, varázsigék, talizmánok, ártó varázslatok. A büntetések változatosak lehetnek, de általában száműzetés, törvényenkívüliség vagy kivégzés volt a retorzió. Meglepő módon ez korántsem csak a vélt vagy okozott kár súlyosságától függött, hanem nemek szerint változhatott, és minden esetben összekapcsolódott valamilyen kézzel fogható bűnnel. A nők esetében ezek általában szexualitáshoz kapcsolódó kilengések voltak, mint az orgia, a vérfertőzés vagy afrodisziákum használata, és viszonylag enyhe büntetés társult hozzájuk (többnyire száműzetés). A férfiakat mindig istentagadással és az ördög imádatával vagy lopással vádolták. Természetesen mindkettő eszköze a démoni mágia volt, az ítélet pedig halál. Az, hogy megkülönböztették a nemiséget az ítélet meghozatalánál, indikálja egy újabb irányú megközelítés kifejtését, aminek a szerző az utolsó fejezetben eleget is tesz.

A női szerepek vizsgálatához Mitchell ismét interdiszciplináris módszereket hív segítségül. Felidézi a sagák idevágó részeit (pl. a gonosz Hallgerðr⁶), és ismételten a képi ábrákat. A források egybevetéséből kitűnik, hogy a női boszorkányság az eredendő női gyengeségnek tudható be. Ádám és Éva bibliai története példázza a nők rosszra való hajlamát, mely majd a freskóképeken látható ördögi nőszemély (*Evil-woman*) motívumában csúcsozódik. A minden bestiális bűnben érintett *Evil-woman* gyakori ábrázolása azonban ennél tágabb perspektívába is helyezhető, azt sugallva, hogy mi volt a helyes és mi a teljesen helytelen magatartási forma a kor asszonyai számára. A boszorkányság tehát, mint szociális kontroll (is) működött a középkori közösségekben.

A kutatás korábban jócskán alábecsülte a nők szerepét a boszorkányság történetében. Erre az adhatott okot, hogy a sokkal keményebb büntetések a férfiakat sújtották, mert ők voltak képesek olyan tetteket véghezvinni, amik az egyház és a fennálló királyi hatalom pozícióját veszélyeztetik (istentagadás, eretnokség), míg a nők viszonylag ártalmatlan szexuális vagy jövőendőmondó bűnei csak a privát szférát érintették.

Konklúzió gyanánt Mitchell összegzi az utószóban kutatásának eredményeit és felvillantja a reformáció utáni boszorkányüldözések képeit, nyitva hagyva a kutatás kiterjesztését a későbbi időszakokra is. A körülbelül 200 oldalas könyvet 150 oldalnyi lábjegyzet és bibliográfia követi, ami betekintést enged a téma kiterjedt szakirodalmi és forrásbázisába.

Mitchell, A. Stephen: *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages* (Boszorkányság és mágia a középkori Északon). University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Oxford, 2011.

Katona Csete

---

6. Hallgerðr két baráti család között szított viszályairól híres, melyek mindkét nemzetség pusztulásával értek véget. A történet magyarul is olvasható Bernáth István fordításában: *Kopasz Grím-fia Egill / A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a XIII. századból*. Ford.: Bernáth István, Tóni Túra Utazási Iroda, Budapest, 1995.